

УКРАЇНСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОХОВАННЯ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ ХХ СТОЛІТТЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

У нашому дослідженні пропонуємо огляд та аналіз пам'ятників українським військовим, які було споруджено у міжвоєнний період ХХ століття. Пропонувана проблематика досі не дістала широкого освітлення у наукових колах і лише почасти була розглянута у працях чеських та українських фахівців. Так, зокрема, у монографії Оксани Пеленської *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*¹ згадано про деякі українські пам'ятники на чеських теренах у контексті долі їхніх творців або з погляду їхньої мистецької вартості. Праця чеського історика українського походження Богдана Зілинського *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*² містить багато цінної історичної інформації щодо українських осередків та їхньої діяльності у Чехії, однак українські поховання та їх збереження у цій праці майже не досліджені. Існує низка розвідок, які присвячені лише окремим похованням або цвинтарям. Так, книга Вацлава Новака *Pevnostní hřbitov v Josefově*³ пропонує ґрунтовний огляд військового цвинтаря в Йозефові й подає детальний опис більшості його поховань. Приватний архів Алеша Кубіша *Privátní archiv*⁴ всебічно розповідає про італійський військовий цвинтар у місті Міловице. Сучасний найповніший огляд празьких поховань надано у книзі *Українські могили в Чехії* Т. Беднаржової та Ф. Янчика,⁵ хоча з 2002 року – часу видання книги – реальна ситуація щодо стану та наявності поховань змінилася і потребує як сучасного вивчення, так і ретельної каталогізації. З 2011 року подібна робота проводиться нашою

¹ Пеленська, О., *Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехо-Словаччині*, Нью-Йорк – Прага 2005.

² Zilynskyj, B., *Ukrajinci v Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995.

³ Novák, V., *Pevnostní hřbitov v Josefově*, Josefov 2002.

⁴ Kubiš, A., *Privátní archiv*, Milovice 1993.

⁵ Беднаржова, Т. – Янчик, Ф., *Українські могили в Чехії*, Прага 2002.

неформальною пошуковою групою, яка цього року трансформувалася в офіційну громадську організацію *Ukrajinský memoriál z.s.* Результати нашої роботи представлені на нашому сайті *ukrmemorial.eu*

Чому широкий дослідницький і суспільний загал України та Чеської Республіки має знати про ці поховання? Тому що чинне законодавство ЧР передбачає внесення орендної плати за усі поховання, розташовані на цивільних цвинтарях. За несвоєчасне внесення оплати пам'ятник набирає правового статусу «покинена могила», який не дає жодної гарантії щодо його збереження. Наприклад, такий статус до 2010 року мав пам'ятник ветеранам УНР у місті Пардубице роботи Оксани Лятуринської. Без своєчасного втручання нашої пошукової групи й оплати за оренду цвинтарного місця Україна могла б його назавжди втратити. Тому знання актуального стану українських поховань у Чехії допоможе збереженню пам'ятників, більшість із яких має не тільки історичну, але й архітектурну цінність.

Польові дослідження на безпосередніх об'єктах – українських похованнях міжвоєнного періоду ХХ століття, які збереглися у ЧР до наших днів, – заклали підґрунтя нашої наукової роботи, яка також базується на принципах іс-торизму, наукової об'єктивності та системного аналізу. За основу дослідження було обрано методологію реляційного структуралізму, яка передбачає опис та інтерпретацію поведінки окремих осіб або груп у соціальному і культурному середовищі, що розвивається від макроструктур до структур середньої ланки і мікроструктур.

Застосовуючи хронологічний принцип, усі українські військові поховання міжвоєнного періоду, які знаходяться на території сучасної Чехії, можна умовно поділити на три групи, а саме:

- 1) безіменні братські поховання до 1919 року,
- 2) іменні братські могили 20–40-х років ХХ століття,
- 3) окремі персональні поховання українських військових різних років.

Для кожної групи притаманна своя специфіка, зумовлена характером історичної доби та тогочасним міжнародним статусом України. Спробуємо дати короткий опис найвизначніших пам'яток та схарактеризувати найтипівіші риси кожної з цих груп.

Перша хвиля українських військових поховань у Чехії ХХ столітті була пов'язана із Першою світовою війною. Українці, що відбували військову службу у складі російської царської армії, потрапляли на територію Австро-Угорщини як полонені й утримувалися у спеціальних таборах для інтернованих разом із полоненими інших національностей армій Антанти. На території австро-угорської Чехії найбільші табори з інтернованими солдатами російської царської армії було розміщено у Яблонному-в-Под'єштеді, Міловице, Ліберці, Терезині, Йозефові. Полонених намагалися утримувати відповідно до міжнародних стандартів, але зростання їхньої кількості, недостатність

харчування, різноманітні епідемії, що постійно виникали у таборах, забирали життя тисяч людей. Їх захоронення проводили або на території табору, або на цвинтарі неподалік. Щоб запобігти розповсюдженню інфекцій, померлих швидко ховали у спеціально викопаних шахтах – так званих братських могилах, які часто нагорі мали форму земляного насипу. Імена похованих у більшості випадків не зазначали і лише зрідка встановлювали гробовий камінь чи знак, на якому було вказано тільки приналежність померлого до того чи іншого віросповідання. Для захоронення військових на одному й тому ж цвинтарі були відведені різні місця відповідно до віросповідання та армії, на боці якої воював померлий. Припускаємо, що під час цих поховань проводили реєстрацію похованих. Так, приміром, за даними приватного архіву воєнного історика Алеша Кубішана, на військовому цвинтарі у місті Міловице за період Першої світової війни було поховано 527 вояків царської армії, серед яких були й українці, але наразі доступною є інформація лише про п'ятьох загиблих.⁶ Зауважимо, що в тому ж таки архіві зберігається інформація майже про кожного з п'яти тисяч італійців, похованих на цьому ж цвинтарі. Можна зробити припущення, що швидкий занепад Російської імперії у часи Першої світової війни та виникнення нової держави з кардинально іншим політичним курсом не сприяли збереженню чи належному опрацюванню даних про загиблих, які до цього часу залишаються недостатньо дослідженими.

Попри важкі умови перебування у таборах, загострені голодом, холодом, хворобами, військовополонені не забували і про духовне життя: закладали у таборах культурно-просвітні гуртки, бібліотеки, грали театральні вистави, створювали музичні оркестри, видавали газети та ін. Пам'ятали вони і про своїх загиблих товаришів та вважали своїм прямим обов'язком створення пам'ятних знаків для їхнього вшанування. Перший пам'ятник такого типу виник за схвалення австро-угорського Міністерства оборони у йозефовському таборі полонених у 1916 році за проектом російського полоненого Миколи Сушкіна – архітектора за фахом. Монумент *Полеглим за Батьківщину*, у якому автор вдало поєднує мотиви давньоруського фольклору і християнського мучеництва, започаткував практику зведення монументальних пам'ятних знаків на місцях масових поховань військовополонених царської армії. У 1918–1919 роках виникає низка подібних пам'яток, зокрема у Міловице – у формі гранітного обеліску з написом «Русскимъ воинамъ 1914–1918», у Яблонному-в-Под'єштеді – у формі православної церкви, у Терезині – у формі тріумфальної колони з піщанику та написом «Памяти русскихъ воиновъ, умершихъ на чужбине въ великую мировую войну 1914–1919». Усім цим монументам притаманні спільні характерні риси: стильова нейтральність або увізнення певного елемента (наприклад, православ'я або давньоруського

⁶ Kubiš, A., *Privátní archiv*, Milovice 1993.

епосу), підписи російською мовою, імперсональність, яка виявляється у відсутності переліку похованих. Вищезгадані пам'ятники збереглися до наших днів.

Поразка національно-визвольних змагань в Україні зумовила другу хвилю військових поховань на території Першої Чехословацької Республіки. За дозволом чеської влади у таборах для інтернованих, що залишилися після Першої світової війни, розмістилися військові частини армії УНР. У травні 1919 року на північ Чехії прибули інтерновані вояки Гірської бригади Української Галицької армії (УГА), витіснені з території України польськими військами. П'ятитисячне військово формування було розміщене у Яблонно-му-в-Под'єштеді, де воно стало відомим як Українська бригада в ЧСР. За рік військова група армії УНР під командуванням генерала Антона Кравса була інтернована у таборі під Ліберцем. У квітні 1921 року українських військових із Яблонного-в-Под'єштеді та Ліберця перевели до Йозефова. Після переведення усіх інтернованих українців до табору у Йозефові влада почала активно залучати їх до суспільного життя молоді Чехословацької Республіки. З українських вояків утворювали робітничі сотні (бригади), які виконували різного виду роботи по всій країні. Після розформування таборів інтернованих у 1926 році робітничі сотні зазвичай осідали у тих місцях, де працювали, і створювали там осередки українського життя на території Чехії, закладаючи різноманітні громадські організації. Часто у цих місцях колишні українські військові споруджували своїм полеглим товаришам пам'ятники, які складають другу групу у пропонованій нами класифікації.

У цій групі хронологічно першим і одним із найбільших є пам'ятник воякам Гірської бригади УГА, який було відкрито у 1921 році на власні кошти українських таборитів у Яблонному-в-Под'єштеді перед їх переведенням до Йозефова. Автором проекту став скульптор – колишній чотар війська УГА – Михайло Бринський. У 1923 році пам'ятники на вшанування загиблих українських військовиків з'явилися у Брно і Терезині (авторів монументів не встановлено), а у 1927 році – у Ліберці. Автором останнього проекту був визначний український художник-графік Василь Касіян, а реалізатором – скульптор Віце. Цей унікальний і красивий пам'ятник – єдина праця Касіяна у скульптурі – зберігся до наших днів і потребує детального вивчення українськими мистецтвознавцями, зокрема, в аспекті можливого впливу на цю роботу Касіяна провідного чеського скульптора Отто Гутфрейнда, автора легендарної скульптурної групи за мотивами творчості Божени Немцовой *Бабуся з дітьми*. Часова близькість виникнення обох пам'ятників і навчання Касіяна у 20-х роках ХХ століття у низці вищих шкіл Праги – як чеських, так і українських, – закладають підґрунтя для цього припущення.

Окремо варто зазначити про військові пам'ятники, споруджені організацією Самопоміч українських емігрантів північно-східної Чехії у таких містах, як Градець-Кралове, Пардубице і Йозефов. Як зазначає Богдан Зілінський

у своїй праці *Українці в Чехії і на Мораві*, ця організація існувала вже у 1924 році у Градці-Краловому, а згодом розширилася філіями у таких містах, як Пардубице, Йозефов, Млада Болеслав та інших.⁷ Організація швидко розросталася і брала досить активну участь у суспільному житті. Так, на десятому році свого існування кралоградецьке та младоболеславське відділення Самопомочі організували перший З'їзд українських організацій у місті Млада Болеслав, а вже на другому З'їзді у Ліберці делегати ухвалили створення Союзу провінційних українських організацій у Чехословаччині, який нараховував близько 800 українців. Основним завданням, яке ставила перед собою ця організація, була консолідація всіх українських сил задля інтересів української нації у чеському та міжнародному масштабах. Громада Самопомочі жила насиченим культурним життям: у періодиці того часу часто згадуються різні заходи, які вона проводила із широким залученням інших українських громад та чеського населення. Крім великої культурно-освітньої роботи, організація проводила плідну меценатську діяльність: жертвувала на будівництво Українського дому у Празі, збирала допомогу для постраждалих від голоду у Східній Україні, підтримувала український Сокіл за польських утисків у Львові, фінансувала освітні заклади для української молоді у Чехії тощо.⁸ Усвідомлюючи важливість збереження національної самосвідомості та ідеї незалежної України, за яку боролися й полягли військовики УНР, товариство Самопоміч залишило прийдешньому поколінню українців чотири пам'ятники, які збереглися до наших днів у населених пунктах Пардубице, Поухов (поблизу Градця-Кралового) та Йозефов.

Із листа керівника пардубицького відділення Самопомочі інженера Синявського дізнаємося, як складно було зібрати потрібні кошти на пам'ятник, проект якого запропонувала скульпторка і поетка Оксана Лятуринська: «Товариство Самопоміч розуміючи значення пам'яток, що стосуються українського визвольного руху після Першої світової війни, прийняло рішення спорудити пам'ятник українським воїнам, які спочивають на цвинтарі у Пардубицях [...] Для реалізації цієї ідеї наше товариство, яке на 90 % складається із робітників (колишніх козаків), тобто людей неможливих, постановило накласти на кожного свого члена 5% відрахування від місячного заробітку на побудову цього пам'ятника...»⁹ 1932 року пощастило зібрати потрібну суму, і пам'ятник у місті Пардубице було відкрито. У 1935 році організація Самопоміч на вшанування своїх загиблих побратимів спорудила у селі Поухов неподалік Градця-Кралового ще один пам'ятник, виконавцем якого стала кралоградецька фірма Міллер. Цей пам'ятник було розміщено біля могили

⁷ Zilynskyj, B., *Українці в Čechách a na Moravě (1894) 1917–1945 (1994)*, Praha 1995.

⁸ *Український тиждень*, 1935, 1. 7.; 26. 7.; 11. 11.; 16. 12.

⁹ *Центральний державний архів закордонної україніки*, фонд № 8, опис № 1, 94.

українського стрільця, насипаної у листопаді 1924 року – ще на початку діяльності Самопомочі.

Останнім пам'ятником, спорудженим цією організацією і, взагалі, хронологічно останнім іменним братським похованням, що виникли на чеських теренах у міжвоєнний період, став пам'ятник у Йозефові. Збір коштів на його побудову було розпочато з 1934 року (про що дізнаємося зі сторінок *Українського тижня*), а конкурс на кращий проект пам'ятника було виголошено у жовтні 1936 року спеціальним комітетом на чолі з полковником Матвієм Лобазовим – керівником Самопомочі у Йозефові. Комітет наголошував, що пам'ятник «мусить бути більших розмірів, щоб вшанувати 19 борців, полеглих в Ч.С.Р. Пам'ятник мусить бути в правдиво українським стилі, матеріал – граніт, камінь або бронза».¹⁰ У конкурсі виграв проект художника-графіка Роберта Лісовського, реалізований згодом чеським скульптором Антоніном Вагнером. 10 серпня 1941 року за сприяння УНО пам'ятник було урочисто відкрито на йозефовському військовому цвинтарі. Композиційно він складається з високого хреста, який височить над плитою і в центрі якого вирізьблено емблему ОУН: тризуб із центральною частиною, трансформованою в меч. Викликає зацікавлення той факт, що на могильній плиті викарбувано не 19 прізвищ полеглих воїнів, як було задумано спочатку, а 25 – із датами поховань, які починаються з 1921 року і завершуються 1967 роком. Тобто, початковий задум монумента трансформувався під впливом Другої світової війни і до могили було долучено пізніші поховання.

Українські пам'ятники виокремленої нами другої групи мають виразний національний характер. У їхніх композиціях часто використано такі деталі, як тризуб, козацькі хрести, бойові нагороди УНР, елементи народного мистецтва та фольклору, цитати з творів Т. Шевченка та ін. Показово, що традиція використання тризуба як елемента композиції започатковується з 1923 року на пам'ятниках у Брно та Терезині. Усі ці деталі вказують на тогочасні прагнення українців самоідентифікувати себе, репрезентувати Україну у світі та донести ідею її незалежності у камені, на віки. Зауважимо, що такі виразні «націоналістичні» елементи не завжди сприяли збереженню українських пам'ятників за комуністичного режиму Чехословаччини. Так, залишається невідомою доля пам'ятника воякам УГА у Терезині, який мав нагорі тризуб. Після Другої світової війни при утворенні загального цвинтаря-меморіалу, присвяченого жертвам світових війн, військові поховання з міського цвинтаря, де стояв цей пам'ятник, було перенесено. Наприклад, загальний пам'ятник полеглим солдатам царської армії було перенесено до російської частини меморіалу. Але український пам'ятник ні у новій частині меморіалу, ні в колишній частині міського цвинтаря знайти не вдалося. Натомість у місті Пардубице

¹⁰ *Український тиждень*, 1936, 19. 11.

пам'ятник солдатам УНР з виразною національною символікою України залишився незайманим тому, що його використовували для повторного поховання в 1943 та 1956 роках. Наявність пізніших «власників» вдалося встановити в архіві цвинтаря. Як зазначає чеський дослідник Вацлав Новак, «український антирадянський і контрреволюційний пам'ятник...» на йозефовському цвинтарі «зберігся лише завдяки поганій інформованості йозефовських ортодоксальних комуністів, бо інакше його б ліквідували так само, як мармуровий бюст президента-визволителя, Т. Г. Масарика» [перекл. авт.].¹¹ Вірогідно, що збереженню цього пам'ятника посприяли подальші післявоєнні поховання.

Що стосується індивідуальних поховань українських військових, які становлять третю групу у запропонованій нами класифікації, то в наш час найбільша колонія таких пам'ятників знаходиться на Ольшанському цвинтарі у Празі. Досить часто могили українських військових споруджено у формі нагород, які вони, очевидно, мали. Таку форму, наприклад, мають поховання родини Баб'юків та братська могила Миколи Галагана і Антона Хмарука, над якими встановлено символічні хрести. За своєю формою вони відповідають нагороді «Хрест Симона Петлюри». Цікавою знахідкою нашої пошукової групи стала збережена на центральному цвинтарі у Літомишлі могила сотника армії УНР Михайла Фролова – осавула донських козаків та основоположника емігрантського Вільнокозачого руху. Ця могила має форму невеликого нагробка, у верхній частині якого розміщено козацький хрест, а зліва і справа – символи незалежної України та Дону – тризуб і поранений стрілою олень. Нижче від портрета та підпису «Полковник М. Ф. Фролов» розміщено поділені на дві частини написи. У лівій частині викарбовано: «[нерозбірливо – прим. авт.] полковник армії Української Народної Республіки. Від Українців», у правій: «Командир Партизанского отряда казак Всевеликого Войска Донского. От Донцов», посередині – дата смерті 11/VII.1930. У нижній частині стели прикріплено мармурову табличку з ім'ям похованого інженера Андрія Муравка, що, ймовірно, була додана у 1970 році. Тобто, цей нагробок також зберігся завдяки пізнішому похованню.

В українських військових поховань міжвоєнного періоду різна доля: за деякими з них доглядають родичі похованих або сучасні українські організації в ЧР, деякі наразі залишаються «покинутими могилами», а деякі вже втрачені назавжди. Сучасна ситуація дуже подібна тій, яку описував *Український тиждень* від 1 липня 1935 року: «Могили українських вояків потребують найбільшої уваги нашого громадянства. Лише кілька з них заховалися в порядку. Від деяких немає вже і сліду, лише в урядових записах можна довідатися, що там лежить прах колишнього українського стрільця. На більшості могил

¹¹ Novák, V., *Pevnostní hřbitov v Josefově*, Josefov 2002.

не заховалося і напису на бляшаній табличці, що відзначає могилу. На малюнок якій ще можна з трудом прочитати уривки окремих слів. Час стер і пам'ять про колишнього борця за волю України».

Дуже тішить той факт, що протягом 2017–2018 років ситуація із впорядкуванням українських поховань у ЧР кардинально змінилася на краще. У межах державного проекту Покращення іміджу України у світі Посольством України в ЧР було виділено кошти на реставраційні роботи на цих похованнях. Наша пошукова група долучилася до цього проекту і впорядкувала п'ять військових пам'ятників у містах Пардубице, Йозефов, Градець-Кралове та Ліберець.

На завершення можна зазначити, що усі вище згадані групи військових поховань на території сучасної ЧР, а саме: безіменні братські поховання до 1919 року, іменні братські могили 20–40 років та окремі персональні поховання військових різних років, – потребують глибокого наукового вивчення та проведення негайної каталогізації, оскільки деякі з цих поховань вже мають юридичний статус «полишеної могили», що загрожує їхньому подальшому збереженню.

ABSTRACT

Ukrainian Military Monuments of Interwar Period of the 20th Century on the Territory of Modern Czech

Hanna Velychko

This article is devoted to analysis and survey of Ukrainian military monuments erected between 1916 and 1941 and found on the territory of modern Czech Republic. The author presents her own classification of such burials and specifies distinct features typical for each group. The author's attention is focused on the personalized brotherly graves of Ukrainian soldiers, erected between 1920–1941 in Jablonné v Podještědí, Liberec, Terezín, Hradec Králové, Pardubice, Josefov, the history of their occurrence and description of their present state and legal status. The article briefly describes activities of the organization Self-help of Ukrainian Emigrants for the North-Eastern Czech Republic and its role in the construction of monuments in Hradec Králové, Pardubice and Josefov. The investigation ends with description of modern measures, which are took to preserve the Ukrainian military tombs in the Czech Republic.

Key words: World War I, Czech Internment WW I Camps, Ukrainian People's Republic, Ukrainian Galician Army, Ukrainian Military Monuments in First

Czechoslovak Republic, Ukrainian Interwar Émigrés in Czechoslovakia, Russian Action by Czechoslovak Government, Self-help of Ukrainian Emigrants for the North-Eastern Czechoslovakia.

Mgr. Hanna Velychko (velichko.anna@gmail.com) is a former alumna of the Charles University, court appointed interpreter and translator of the Czech Republic, member of the Union of Interpreters and Translators of the Czech Republic. Her research focuses on Ukrainian interwar émigrés in the First Czechoslovak Republic.